

CÜMLƏNİN SINTAKTİK STRUKTURU

Açar sözlər: üst sintaktik struktur, alt sintaktik struktur, simpraktika, sinsemantika, ikiqütblülük

Keywords: surface syntactic structure, deep syntactic structure, synpractics, synsemanitics, bipolarity

Ключевые слова: поверхностная синтаксическая структура, глубинная синтаксическая структура, симпрактика, синсемантика, биполярность

Cümlə struktur baxımdan qrammatik vahiddir. Cümlənin strukturunu açmaq sintaksisin vəzifəsidir.

İnsanların ünsiyyət yaratması ayrı-ayrı sözlərlə deyil, cümlələr və onların ardıcılığından yaranan kiçik və böyük mətnlərlə reallaşır. Ənənəvi qrammatikada sözlə bərabər cümlə də çox vacib dil səviyyəsi hesab edilirdi. Cümləni adətən sözlərdən ibarət bir bütöv kimi götürürdülər və sintaksisin vəzifəsi kimi cümlə düzəltmək üçün hansı sözün hansı sözlə hansı ardıcılıqla əlaqəyə girməsini öyrənməkdən ibarət olduğu qeyd edilirdi [2, s.165].

Cümlə müəyyən sözlərin qrammatik qaydalar əsasında düzülüşüdür. L.Blumfildə görə cümlə asılı olmayan dil forması kimi götürülürdü və bu forma qrammatik konstruksiyanın köməyi ilə daha böyük dil formasına qatıla bilər. “Cümlənin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün mümkün olan məqamı tapmaq cümlənin nə demək olduğunu tapmaq deməkdir” [1, s.155].

Ənənəvi dilçilik cümlənin mənasını onun tərkibinə daxil olan sözlərin və sintaktik strukturunun müəyyən etdiyini bəyan edirdi. İngilis dilinin struktur tədqiqinə ilk əsər həsr edənlərdən olan Ç.Friz yazırdı ki, hər hansı söyləmin tam linqvistik mənası ayrı-ayrı sözlərin leksik üstəgəl struktural mənalardan ibarətdir. Burada struktur məna çox qaranlıqdır [3, s.56].

N.Xomskidən sonra isə cümlə və onun smenatikasına münasibət dəyişdi. Transformasional qrammatika nəzəriyyəsinə görə, hər bir cümlə iki müxtəlif səviyyəli sintaktik strukturlardan ibarətdir, onlar da transformasiya qaydaları ilə idarə olunur. Bu iki qatdan yəni alt qat (deep structure) və üst qatdan (surface structure) ibarətdir. Bu nəzəriyyədə alt qat o birisindən daha çox məna ilə bağlıdır. Üst qat daha çox cümlənin səslənməsini ehtiva edir [1, s.184].

N.Xomskinin hipotezasına görə çoxlu sayda “üst sintaktik strukturların” arxasında “dərindənlik sintaktik strukturları” mövcuddur, fikrin ifadəsinin ümumi sxemini inikas etdirir və onların sayı da çox deyil və buna görə dilə yiyələnən insan, uşaq qısa müddətdə “dərindənlik sintaktik struktura” əsasən “üst sintaktik struktura” çıxır və onda danışıq.

Eyni zamanda N.Xomski bildirmişdir ki, eyni fikir müxtəlif cümlələrlə ifadə oluna bilər və bəzən eyni cümlələr müxtəlif mənalara daşıyır. Belə cümlələr omonim və ya ikimənalı adlanır. Xomskiyə görə bu omonim cümlələr eyni “üst sintaktik struktura” malik olsalar da, müxtəlif “dərindənlik sintaktik strukturlarına” malikdirlər. Məsələn Orxan alma təlfik edir, Orxan alma istəyir. Başqa bir

nümunəyə diqqət yetirək. İngiliscə John is easy to please (Conun xoşuna gəlmək asandır) və John is eager to please (Con xoşa gəlməyə can atır). Baxmayaraq ki, bu iki cümlə xarici cəhətdən oxşaq struktura malikdir, dərin strukturda onların mənaları müxtəlifdir.

Hamımıza məlumdur ki, cümləyə belə bir sadə tərif verilir: bitmiş bir fikrin ifadəsi cümlədir. Belə ki, ayrı-ayrı sözlər bütöv hökmü ifadə edə bilmir. Adlıq cümlələrdən başqa bütöv digər cümlələr mübtədə və xəbərə malikdir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirsək görürük ki, ilkin cümlə və söyləmlər səslər və sözlərdən ibarət olmaqla situasiyanın məhsulu idi və onlar simpraktik xarakter daşıyırdı - əgər bir situasiyada söz predmeti bildirirdisə, eyni söz, intonasiyanın müşayiəti ilə digər situasiyada bütöv hökmü ifadə edə bilər və tam təksözlü cümlə ola bilərdi. Belə hallarda cümlənin bir hissəsi (mübtədəsi) sözlə ifadə olunurdu, cümlənin ikinci hissəsi (xəbəri) jest və praktik hərəkətlərlə yekunlaşırdı. Digər hallarda əksinə münasibətlər formalaşır, xarici predmetə istiqamətlənmiş hərəkət mübtədə rolu oynaya bilər və sözlü forması bu predmetlə hərəkətə air ola bilər. Dilin sonrakı inkişafı nəticəsində hərəkət və jestlər felə keçir, sözlərin simpraktik əlaqəsi sinsemantik rabitələrlə əvəz olunur, yəni ki, sözün rabitəsi əmələ gəlir. Əgər ayrıca söz predmeti, keyfiyyəti və ya hərəkəti bildirirsə və onu ümumiləşdirsə, cümlə bütöv fikrin ifadəsi olmaqla hökm bildirir. Müasir linqvistik təsəvvürlərə görə dildə iki təməmlə müxtəlif söz mənalarının təşkili prinsiplərini ayırırlar – biri anlayışlar törədən yəni paradiqmatik, digəri isə söyləmdir–sintaqmatik adlanır. Dilin paradiqmatik təşkili – bu dilin elementinin kodun məlum ierarxik sistemində və əksliklərə daxil edilməsidir. Fonetikada hər hansı səs digər bir səsə qarşı durur, məsələn: "d" və "t" və ya "b" və "p". Leksikada hər hansı söz məsələn "it" və "pişik" bir-birilərinə qarşı qoyulub, həmçinin it, at, qoyun bunlar ev heyvanlarıdır və vəhşi heyvanlara qarşı qoyulub. Digər qruplarda isə ümumiyyətlə canlılar bitkilərə, başqa birində canlılar cansızlarla qarşılaşdırılır [4, s.164].

Cümlə və söyləmin təşkili başqa xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Sözdən cümləyə keçid dilin yeni təşkilinin və nitqin qurulması prinsipi ilə fərqlənir. Linqvistikada bu sintaqmatik prinsip adlanır. Söyləmdə qarşı qoymanın ierarxiyası deyil, bir sözdən digərinə keçidlər baş verir. Ən sadə cümlələrə baxsaq "Ev yanır", "İt hürür" anlayacağıq ki, burada söhbət "ev" və "yanır" sözlərinin qarşılaşdırılmasından getmir, elementlərin ierarxiyasından söhbət getmir, bir elementdən digərinə rahat keçiddən söhbət gedir, bu birləşik söyləmin təşkilidir. [5, s. 90]

Cümlənin sintaktik və semantik strukturu məsələsinin müxtəlif aspektlərinə hər zaman önəmli dərəcədə diqqət yetirilib və yetirilməkdədir.

Buna baxmayaraq, hal-hazırda cümlənin kommunikativ yükü, sintaktik strukturu və xətti xarakteristikaları və konstituentləri ilə əlaqədar olan bir sıra köklü məsələlər həll olunmamış, bir sıra suallar öz cavabını tapmamışdır. Professor A.M.Muxinin sözləri ilə desək, "cümlənin öyrənilməsi sahəsindəki bu vəziyyət, bu anlayışın yəni cümlə anlayışının əsasında duran xarakterik xüsusiyyətlərin və cümlənin həcmi məsələsinin qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur". Professor L.İ.İliya 1962-ci ildə qeyd etmişdir: "cümlə problemi qrammatikada ən əsas məsələlərdən biri olmaqda davam edir". Julio Lepski struktural dilçiliyin icmalında Ferdinand De Sössürdən və Praqa funksional dilçilik məktəbindən

başlayaraq riyazi dilçiliyin nümayəndələrinə qədər hamının fikirlərini nəzərdən keçirərək 1972-ci ildə bildirmişdir: “hər-hansı bir dilin sintaksisinin təsviri o qədər uzaq bir məqsəd kimi görünür ki, biz ona nə vaxtsa kiminsə nail olacağını duymağa, guman etməyə belə cəsarət etmirik”.

Məlumdur ki, cümlələr quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür. Bundan əlavə hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır ki, sadə cümlələr sintaktik quruluşuna görə ilkin predikativlik strukturu çərçivəsindən kənara çıxırlar və mürəkkəb cümlələr, bu kimi iki və daha artıq ilkin predikativlik strukturunun müxtəlif kombinasiyalarından ibarət olur. Beləliklə, sadə cümlələr mürəkkəb cümlələrin əsas özəyini təşkil edir.

Sintaksisin əsas məqsədlərindən birincisi sadə cümlənin qrammatik məğzinin müəyyən olunması yəni onun kommunikativ tərkibinin və sintaktik strukturunun müəyyənləşdirilməsidir.

Cümlənin müəyyənləşdirilməsi, təsbit edilməsi cəhdlərində nəzərəçarpan çətinliklərin olmasına baxmayaraq bu istiqamətdə cəhdlərin davam etdirilməsi zəruriyyətini öz işlərinin birində bildirən professor A.İ.Muxin qeyd edir: “Cümlə nəzəriyyəsinin işlənilməsi üçün hazırlanması ilə az-çox tanış olan hər bir şəxs cümlənin linqvistik daha doğrusu sintaktik vahid kimi müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar yaranan çətinlikləri dana bilməz”. Burada yaranan çətinlikləri real qiymətləndirən müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti tədqiq etdikləri “cümlə” termininin müəyyənləşdirilməsindən çəkinməyə meyillidirlər. Lakin, aydındır ki, cümlələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindən ötrü şüurlu cəhdlər etmədən tədqiqatçı “cümlə” termini adı altında mahiyyətə fərqli linqvistik vahidlərin nəzərdə tutulmasından özünü sığortalamış olmur. Ən yığcam şəkildə “cümlə fikrin dildə təzahür forması” kimi qəbul edilir. Burada cümlənin iki aspekti əks olunur – onun forması və onun tərkibi. Lakin burada məhz hansı forma və kommunikativ tərkibdən sözün getdiyi açılmamış qalır.

Professor L.İ.İliya qeyd edir ki, “cümlə – ünsiyyətin həyata keçirilməsi üçün ən kiçik dil vahididir”. Burada cümlənin – dil vahidi olması göstərilir. Hər şeyin, həmçinin hər bir dil vahidinin öz məxsusi forma və tərkibə malik olması, ünsiyyət prosesi zamanı cümlə ilə ötürülən məlumat, söyləmə bu və ya digər fikrin tərkibinin təzahürüdürsə, cümlənin məğzinin bu cür formalaşdırılması yuxarıda qeyd etdiyimlə mahiyyətə eynilik təşkil edir [6, s.23].

Linqvistlərin əksəriyyəti hesab edir ki, cümlə mütləq şəkildə sintaktik binar yəni iki qütblüdür və mübtədə qrupu ilə xəbər qrupundan ibarət olan predikativliyin ilkin strukturunu təzahür etdirir. E.Kuriloviçin fikrincə: “cümlə qrammatik cəhətdən iki üzvlü kompleksdir və bu kompleksin məğzi mübtədə ilə xəbərin və ya daha mürəkkəb hallarda mübtədə qrupu ilə xəbər qrupunun qarşı-qarşıya qoyulmasından ibarətdir”.

L.S. Barxudarovun fikrincə “cümlə – mübtədə-xəbər strukturuna malik dil vahididir”. Cümlənin quruluşunun sintaktik əsasında predikativliyin, predikativlik strukturunun olduğunu bir sıra başqa dilşünaslar da qeyd edir. Bu siyahıdan V.V.Vinoqradov, İ.P.Susov, E.Benvenist, S.İ.Kokorina, Z.V.Sulimovskaya, B.İ.Banarunu və başqalarını qeyd etmək olar.

Digər bir qrup dilçilər cümlə olaraq yalnız struktur-predikativ quruluşları deyil bəzi sözləri və söz birləşmələrini də hesab edirlər. Məsələn: bəli, xeyr, ax!

İ.Ris qeyd edir: “Mən hesab edirəm ki, daha yaxından, daha diqqətlə baxıldıqda bütün cümlələrin zəruri cəhəti hesab olunan iki üzvlülük o qədər də sabit və yerini tutmuş hesab edilməli deyil”.

Rus dilinin akademik qramatikası да (bəli) нет (xeyr) ага, угу kimi sözləri söz-cümlələr kimi nəzərdən keçirir. Rus dilinin akademik qramatikası “söz-cümlələri – özlərində bu və ya digər kommunikativ funksiyanı cəmləşdirən və müvafiq intonasiya ilə tələffüz edilən söz və söz birləşmələri” kimi qəbul edir. Bu kimi sözlərin cümlə kimi qəbul olunması professor L.İ.İliinin nəzəri qrammatika üzrə vəsaitində, V.G. Gakin fransız dilinin nəzəri qramatika vəsaitində, İ.G.Koşevoyun ingilis dilinin nəzəri qramatikası vəsaitində də qeyd edilib.

Cümlənin formasının tədqiqində əksər linqvistlər cümlənin xətti xüsusiyyətlərinə və onun uzunluğuna diqqət yetirirlər. Müasir dilçiliyin fərqli xüsusiyyətlərindən biri statistik metodun tətbiqi edilməsidir.

İlk dəfə cümlənin uzunluğunun tədqiqi ilə L.Şerman 1893-cü ildə məşğul olmağa başlamışdı. 1939-cu ildə Yul statistik metodun tətbiqi ilə mətnin hansı müəllifə məxsus olmasını müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir.

Hazırkı dövrdə cümlənin uzunluğunun öyrənilməsi ilə əlaqədar məsələlər toplusu genişlənməkdədir.

Sadə cümlə – hamı tərəfindən qəbul edilmiş kommunikativ ünsiyyət vahidi və sintaktik vahiddir. Bu səbəbdən də, cümlə insanın süurunda və dilində obyektiv reallığın müəyyən konkret fraqmentini əks etdirməlidir.

Bir qədər yuxarıda qeyd etdiyim kimi cümlənin əlamətlərindən biri onun iki qütbə malik olmasıdır. Bunlardan biri mübtəda, o birisi isə xəbərdir. Normal danışqda ingilis və alman cümlələrində həm mübtəda, həm də xəbər iştirak etməlidir. Yalnız diskursda sual-cavab kontekstində bu komponentlərdən biri düşə bilər. Azərbaycan dilində isə şəxs əvəzliyinin felin xəbər şəklində verilməsi mübtədanın atılmasına səbəb olur [2, s.170].

İtalyan dilində Azərbaycan dilində olduğu kimidir, xəbərin sonluğuna əsasən mübtədanı müəyyənləşdirmək olur. Fransız dilində yazılışdan anlaşılsa da, danışqda şəxs qeyd olunmasa kimdən bəhs edildiyi anlaşılır. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

1) **I** find it hard to talk about myself.
 Ich finde es schwer, über mich selbst zu reden.
 J'**ai** du mal à parler de moi.
 Trovo difficile parlare di me stesso.
Мне трудно говорить о себе.

2) I'**m** drinking because you left me.
 Ich trin**ke**, weil du mich verlassen hast.
 Je **bois** parce que tu m'as quitté.
 Sto bevendo perché mi hai lasciato.
 Я **пью**, потому что ты меня бросила.

Birinci nümunədə “Özüm barədə danışmaq mənə çətindir” və ikinci nümunədə “Mən sən məni tərk etdiyini üçün içirəm ” cümləsinin ingilis, alman, fransız, italyan və rus dillərinə tərcümə olunmuş variantlarını qeyd etmişəm, tünd rənglə qeyd etdiklərim vasitəsilə (kontekst məlum olduqda) həmin şəxsi müəyyən etmək mümkündür.

İstənilən cümləni qurarkən yanaşma, idarə, uzlaşma kimi sintaktik əlaqələri nəzərə almaq vacibdir. Cümləni qurarkən fikri ifadə edərkən hər bir şəxs seçim qarşısında qalır. Keçmişdə baş verən hadisəni ifadə etmək zaman formalarının qarşılaşdırılmasında keçmişə aid olanları seçmək lazımdır. O gəldi, O gəlmişdi, O gəlməli idi, O gəlməli imiş nümunələrində görürük ki, müvafiq olaraq yəqinlik 1-ci, əminlik 2-ci, əvvəlcədən razılıq əldə olunubsa 3-cü variant, vədə əməl olunmayıbsa 4-cü variant seçilməlidir.

Burada uzlaşma əlaqəsi özünü göstərir. Uzlaşma əlaqəsi bəzən pozula bilir. Sadə bir cümlə götürək: “Onlar gəldi”. Burada mübtədə və xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmalı olduğu halda kəmiyyət uzlaşması pozulmuşdur. “Onlar gəldilər” şəklində olmalı idi. Mübtədə cəmdə cansız və heyvan adları ilə bildiren isimlərlə ifadə olunduqda, xəbərlə uzlaşmaya bilər. Qoyunlar naxırdan gəlir. İngilis və azərbaycan dillərindən fərqli olaraq rus, alman və fransız dillərində sifət qarşısında gəldiyi isimlərlə kəmiyyətə, cinsə və hala görə uzlaşır. Onu da qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis, alman, fransız, italyan və rus dillərində miqdar saylarından sonra isim cəmdə gəlir.

İdarə əlaqəsi felin mənasından asılıdır, yəni həmin felin bir və ya bir neçə obyekt tələb etməsindən asılıdır. Buna uyğun olaraq fellərin valentliyi deyilir. Bir-valentli fellərə “qalxmaq” (kim qalxır) felini misal gətirmək olar. İkivalentlilərə “düşünmək” (kim, kimi və ya nəyi düşünür), üçvalentlilərə “vermək” (kim, kimə, nəyi verir) bəzi dillərdə sıfır valentli fellərə də rast gəlinir “es regnet” almanca yağış yağır “it rains” ingiliscə yağış yağır, sadəcə yağır kimi ifadə olunur. Beləliklə felin bir və ya bir neçə obyekt tələb etməsi onun tranzitiv (təsirli) və ya intranzitiv (təsirsiz) olmasından asılıdır.

Yanaşma əlaqəsinə gəldikdə isə, o cümlədəki sözlərin düzümündə semantik həmrəyliyi əsas götürür və demək olar ki, heç bir qrammatik göstərici tələb etmir.

Sonda cümlələrin quruluşunda söz sırasının əhəmiyyət daşıyıb daşımamasından bir qədər qeyd etmək istərdim. Cümlədə deyilən fikrin aydın çatdırılmasında söz sırasının və intonasiyanın rolu mühümdür. Cümlədə söz sırasını öyrənən elm topologiya adlanır. Sintaktik səviyyədə əsasən mübtədə, xəbər və tamamlığın cümlədəki yeri geniş şərh olunur. Xüsusilə artikllı dillər bu böyük əhəmiyyət daşıyır. Alman dilin bir qayda olaraq nəqli cümlələrdə felin təsərif olunan hissəsi ikinci yerdə durur. İnversiya olduğu hallarda da felin təsəriflənən forması mütləq şəkildə ikinci yerdə olmalıdır. Budaq cümlələrdə isə təsəriflənən fel forması sonda gəlir. Azərbaycan dilində isə fel daha doğrusu xəbər cümlənin sonunda işlədilir. İngilis dili də artikllı dil olsa da, orada xəbərin yeri mübtədadan dərhal sonradır [2, s.181].

Ədəbiyyat

1. F.Y.Veysəlli. Struktur Dilçiliyin Əsasları III “Mütərcim” 2009, səh. 266
2. F.Y.Veysəlli. Dilçiyin Əsasları II “Mütərcim” 2013, səh. 417
3. Charles Fries. The structure of English. Longmans, London, 1964. səh. 304
4. Т.Н. Вержбицкая, Л.И. Алексина. Психолингвистика Минск 2008 səh. 193
5. А.Р. Лурия. Язык и Сознание Издательство Московского университета 1979.səh.202
6. Н.Ляшкова. Синтаксическая и семантическая структура современного французского языка Москва 2005, səh.84

Summary

Semantic structure of a sentence

The article deals with syntactic structure of the sentence, with it's bipolarity. It provides information about what an importance all the parts, constituent elements of the sentence do carry. Different points of view upon the notion of sentence and how it's structure should be analyzed in spoken about in the given article.

Резюме

Семантическая структура предложения

В статье говорится о синтаксической структуре предложения, о её биполярности, о том какую важную роль играют все составные части, все компоненты, элементы предложения. Здесь рассматриваются разные точки зрения на понятие предложения, на структура предложения и на её анализ.

*Rəyçi: dos. M.Məmmədov
ADU-nunPsixologiya kafedrasının
19.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.04.2017